

Töredék, kódex, rítus, hagyomány.
A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága
(Czagány Zsuzsa)

Corpus Antiphonarum című nagyszabású összefoglaló művében Dobszay László külön alfejezetekben foglalkozott a középkori délkelet-magyarországi térség, az erdély-váradai rítusterület antifónakészletével, annak liturgikus elrendezésével és zenei tulajdonságaival.¹ Áttekintette az ide tartozó zsolozsmaforrások, köztük a Várad („Zalka”) Antifonále² egyedinek mutatkozó teljes zsolozsmáit, zsolozsmarészeit és egyes darabjait. Itthoni és nemzetközi párhuzamokat keresett, hogy ezek meglétéből vagy hiányából következtetéseket vonjon le egy-egy officium hazai gyökereit, elterjedésének körülményeit, hatását és nemzetközi összefüggéseit illetően. Könyvének végső, összegző fejezetében mintegy újraolvasta és újraértelmezte a Zalka Antifonále addig ismert töredékeit, elhelyezve az általuk közvetített tartalmat a középkori magyarországi források liturgikus-zenei örökségében.³ Munkájában Felsorolásában természetesen nem vizsgálhatta azonos mélységben valamennyi szóban forgó tételt. Számos esetben meg kellott elégednie a darabok nemzetközi adatbázisokban, liturgikus-zenei indexekben való előfordulásának vagy hiányának rögzítésével, s az ebből adódó tanulságok rövid összefoglalásával. Tanulmányunkban Dobszay kutatásait, valamint saját, a Zalka Antifonále és újonnan föltárt töredékei elemzéséből leszűrt tapasztalatainkat alapul véve vetjük föl – magától értetődően a vizsgálati anyag jóval szűkebb s Dobszay előtt részben ismeretlen kivágatán – ugyanazokat a kérdéseket s teszünk kísérletet árnyaltabb megválaszolásukra.

Kutatásunk kiindulópontja a Várad (Zalka) Antifonále két, mennyiségileg is leggazdagabb töredéklehelye Győrben⁴ és a szlovákiai Modorban.⁵ Az itt őrzött töredékek nemcsak számukkal emelkednek ki a másutt elszórtan előforduló Zalka-fragmentumok sorából⁶ s teszik lehetővé az antifonále elveszettnek hitt szakaszainak részleges vagy teljes

¹ Dobszay László, *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 59–61, 68–72, 342, 362–363.

² A kézirattal foglalkozó tetemes mennyiségű irodalomból itt csupán válogatást adunk: Rómer Flóris, „A győri káptalan antifonáléja”, *Archaeologiai Közlemények* XI (1877), 12–26; Csapodi Csaba, „Filipec (Pruis) János nagyváradai és olmtüzi püspök könyvei”, *Magyar Könyvszemle* 83 (1967/3), 243–249;

Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 1 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1981), 40; uő., „A Zalka Antiphonale provenienciája”, in *Zenetudományi Dolgozatok* 1988, szerk. Felföldi László–Lázár Katalin (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988), 21–32; Körmeny Kinga, „Az ún. Zalka Antiphonale töredékei”, uo., 33–40. A kódex hangjegyzírásáról lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzírások Magyarországon*. Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1983).

³ Dobszay, *Corpus Antiphonarum*, 362–363.

⁴ Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár. A töredékek leírását lásd: András Vizkelety (Hrsg.), *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr. Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae III* (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), nr. 64, 65, 66, 67, 68; Szendrei, *A magyar középkor*, F 609, F 610, F 612, F 653.

⁵ Štátny archív Bratislava pobočka Modra. Az összesen 14, későbbi iratok bekötésére használt, egyelőre lefejtetlen töredékre a pozsonyi Zenetudományi Intézet munkatársa, Eva Veselovská talált rá helyszíni kutatásai során 2006-ban. Leírásukat lásd: Eva Veselovská, *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitatibus Modra et Sanctus Georgius I* (Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften: Bratislava, 2008), nr. 7, 10, 26–29, 33, 34, 54, 55, 61–63.

2010-ben magam is a helyszínen tanulmányozhattam az anyagot, s a 14 töredékből 13-at egyértelműen a Zalka Antifonále részeként azonosítottam. A 14. töredék, amely a *Mittit ad virginem* szekvenciát tartalmazza (Veselovská, *Catalogus*, nr. 60), az antifonále feltételezett testvérkódexéből, a Várad Szekvencionáléból származik.

⁶ A Magyarországon és külföldön található Zalka-töredékekről lásd: Körmeny, „Az ún. Zalka Antiphonale töredékei”; legújabbban: Janka Bednáriková, *Stredoveké notované pamiatky v Knižnici Evanjelického a. v. cirkevného zboru v Levoči* (Ružomberok: VERBUM, 2010), 139–140; Czagány Zsuzsa, „Certamen magnum. A Zalka antifonále két töredéke”, *Magyar Egyházzene* XVIII (2010/2011), 349–352.

Formázott: Betűtípus: Dólt

Formázott: Nem Kiskapitális

rekonstrukcióját, de néhány esetben a liturgikus-zenei készlet olyan elemeiről is hírt adnak, amelyek előfordulását egyéb adat híján nem is feltételezhetnénk. Azaz: egyfelől új adatokkal támasztják alá és árnyalják az antifonále liturgikus-zenei háttéréről, rítusbeli hovatartozásáról kialakított kutatói véleményt, másfelől azonban olyan vonásaira is rávilágítanak, melyek a már megismert hagyomány összefüggésrendjén belül is különlegesnek, olykor idegenszerűnek mutatkoznak.

A Zalka Antifonále a középkori magyar zsolozsmahagyomány sajátos, kétarcú emléke. Tartalmának nagy része biztosan illeszkedik a hazai liturgikus és zenei gyakorlathoz, hangjegyzése, külső kiállítása, illuminációja azonban idegen – cseh-morva – befolyásról árulkodik. Bár jelen tanulmányunkban, a töredékanyag vizsgálatával látszólag a kódex egyedi vonásait emeljük ki, az ebből levont következtetéseink valójában a forrás által képviselt teljes tradíciót érintik, s a hazai szakirodalomban – Esztergom és Kalocsa-Zágráb után – „harmadiknak” nevezett Erdély-Várad⁷ zsolozsmahagyományának arculatát, középkori művelődéstörténeti háttérét helyezik élesebb megvilágításba.⁸ Elsődleges célunk tehát nem az antifonále egyedülállóságának igazolása. Igyekezetünk sokkal inkább az ennek háttérében rejlő személyes és intézményi kapcsolatrendszer, s végső soron e késő középkori liturgikus-zenei kézirat kultúrtörténeti gyökereinek megismerésére irányul, mely véleményünk szerint éppoly izgalmas következtetések kiindulópontja lehet, mint egy-egy darab váratlan és megmagyarázhatatlan felbukkanása.

A Zalka Antifonále köztudottan rendkívül töredékes állapotban maradt fenn. A Győrben őrzött törzskézirat⁹ temporaléja a harmadik ádventi hét szombatjának laudesével kezdődik,¹⁰ s – számos közbülső lacunával – az ötvenedvasárnap matutinum egyik antifónájával ér véget.¹¹ Sanctoraléja a nyári-őszi szentszozsalmákból őriz többé-kevésbé összefüggő anyagot Jakab apostol július 25-iki ünnepétől Keresztelő Szent János fővételének augusztus 29-iki ünnepéig, valamint Szűz Mária születésétől (szeptember 8.) Jeromos napjáig (szeptember 30.). A kódex Győrben és Modorban őrzött töredékei további zsolozsmák jelenlétére derítettek fényt. A temporale elsősorban az ádventi hetek, valamint az eddig csaknem teljesen homályba vesző nagybőjti idő officiumaival bővült, a sanctorale ismert zsolozsmáinak száma pedig -ről - re emelkedett. Következő táblázatunkban és a hozzá fűzött kommentárban elsőként a temporale bővítményeit foglaljuk össze:

⁷ Dobszay, *Corpus Antiphonarum*, 343; Kovács Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae* (A továbbiakban CAO-ECE) *VII/A Transylvania – Várad (Temporale)* (Budapest: Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences and Liszt Ferenc Academy of Music Research Group for Church Music, 2010), 39.

⁸ Az erdélyi-váradai zsolozsmahagyomány temporaléjának és sanctoraléjának tételkészletét közreadja Kovács Andrea, *CAO-ECE VII/A; CAO-ECE VII/B Transylvania – Várad (Sanctorale)* (Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences and Liszt Ferenc Academy of Music Research Group for Church Music: Budapest, 2010).

⁹ Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Mss A 2 (korábban: Nagyszemináriumi Könyvtár, jelzet nélkül).

¹⁰ Az első azonosítható darab a szombati laudes 4. antifónája: [*Expectetur sicut pluvia eloquium*] *Domini*, melyet az 5. antifóna (*Dabit illi Dominus*), majd a Benedictus-antifóna (*Omnis vallis*) követ. A kódex szerkesztési eljárásából adódóan az első két fennmaradt darab valójában a 4. adventi hét impozíciós laudessorozatához tartozik, azaz a liturgia későbbi szakaszában került sorra, mint az őket követően lejegyzett Benedictus-antifóna, amely már a 3. hét laudesében elhangzott. Vö: Kovács, *CAO-ECE VII/A*, a 3-4. adventi hét anyaga: 72–82; A középkori zsolozsmakódexek szerkesztési eljárásairól lásd: Dobszay László—Prószéky Gábor, *CAO-ECE A Preliminary Report* (Budapest: Zenetudományi Intézet, 1988), 383.

¹¹ A temporale utolsó azonosítható darabja az Ötvenedvasárnap matutinum második nokturnusának antifónája (*Transeunte Domino*).

Mivel célunk az volt, hogy az egyes darabok előfordulását rögzítsük, ezért teljes incipiteket adunk meg, tekintet nélkül arra, hogy számos esetben a dallamból csupán egy-egy kottafej, melizmatöredék, illetve a szövegből csupán néhány betű látszik.

A két forráscsoportot nem különítettük el egymástól, a töredékeket tartalmuk alapján, az eredeti kézirat liturgikus sorrendjében rendeztük el.

A töredékek közt mindkét táblázat megfelelő helyén a törzskéziratot is elhelyeztük.

1. táblázat: A Zalka Antifonále győri és modori töredékei – Temporale

katalógusszám ¹²	ünnap ¹³	liturgikus hely ¹⁴	incipit
M 5188	Adv 1D	V1 a4 V1 a5	<i>Maria dixit, Respondit angelus</i>
M 3119	Adv 1D	N1 V1/3	<i>Tollite portas</i>
M 3120	Adv 1D	N2 R2 N2 V2	<i>Salvatorem expectamus Preoccupemus faciem</i>
M 3122	Adv 1D	N2 V2 N2 R3	<i>Preoccupemus faciem Audite verbum</i>
M 571	Adv 1D	L a3 L a4	<i>Ecce Dominus veniet Omnes sitientes</i>
M 3121	Adv 1D	L a4 L a5	<i>Omnes sitientes Ecce veniet propheta</i>
M 5189	Adv 1D	L Ab I a	<i>Spiritus Sanctus in te Scientes quia</i>
M 741	Adv 1f2	I a I r	<i>Salvatorem expectamus Christe fili</i>
Gy 64	Adv 1D	N2 R1 N2 V1	<i>Ave Maria gratia plena Quomodo fiet istud</i>
Gy 65	Adv 2D	N2 V1 N2 R2 N2 V2	<i>Ecce Dominus in Ecce veniet Dominus Et dominabitur a mari</i>
Gy 65	Adv 2D	N2 R2 N2 V2	<i>Ecce veniet Dominus Et dominabitur a mari</i>
Gy 65	Adv 2D	N2 R3 N2 V3 N3 R1	<i>Sicut mater consolatur Dabo in Syon salutem Jerusalem plantabis</i>
Gy 65	Adv 3D	N2 R1 N2 V1 N2 R2	<i>Egypte noli flere Ecce dominator Prope est ut veniat</i>
Gy Törzskézirat	Adv 3Sabb - D50 N2 a		<i>Expectetur sicut pluvia* / Transeunte Domino</i>
Gy 65	Epi D50	V1 R V1 V (+ doxológia) V1 Am	<i>Revertenti Abraham Benedixit Abraham Dum staret Abraham</i>
M 5196	Qu 2f3	L Ab V Am	<i>Unus est enim Qui major est vestrum</i>
M 5198	Qu 4f3	N R N V	<i>Adduxi vos Popule meus</i>
M 5197	Qu 5f2	L Ab	<i>In die magno</i>

¹² M a modori, Gy a győri töredékeket jelöli. A betű utáni szám a modori töredékek esetében Veselovská katalógusszámára (Veselovská, *Catalogus fragmentorum...*), a győri töredékekéknél a Fragmenta Codicum (*Vizkelety, Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente...*) megfelelő számára vonatkozik.

¹³ Mind a liturgikus időszak (ünnap és óra), mind a funkció rövidítéseinél a CAO-ECE kötetekben alkalmazott rendszert követtük: Adv = ádvent, D = vasárnap; 1f2 = az első vasárnapot követő hétfő; D50 = ötvenedvasárnap, Epi = vízkereszt, Qu = nagyböjt, P = húsvét;

¹⁴ V = első vesperás, N = noktürnus, L = laudes, I = prima; a = antifóna, R = rezponzórium, V = verzus, r = rövid rezponzórium, Am = Magnificat-antifóna, Ab = Benedictus-antifóna.

M 3127	P 1f4	N R N V	<i>De ore prudentis Sapientia requiescit</i>
M 3128	tempus per annum / Historia Regum	V R	<i>Omnes montes Exaudisti Domine</i>

Mind a győri, mind a modori töredékek túlnyomó része az ádventi zsolozsma tételeit tartalmazza, jelentős mértékben kiegészítve a törzskéziratból teljesen hiányzó első két ádventi hét anyagát. Ez nemcsak azért fontos, mert általuk a kódex elejébe, sőt, egy-egy esetben talán legelső lapjaiba tekinthetünk be, hanem azért is, mert az összehasonlító vizsgálatok tapasztalatai szerint a liturgikus énekkészlet jellegzetes variánsai kiemelten nagy számban fordulnak elő éppen az officium e szakaszában. Tanulmányunk első részében ezért mi is az ádventi töredékeket vesszük közelebről szemügyre s vetjük alá tüzetesebb elemzésnek.

A két forráscsoport megfelelő töredékeit egymás mellé állítva, egy-egy óra csonkán maradt, de biztonsággal kiegészíthető tételsorozatait rekonstruálva a Zalka Antifonále hosszabb összefüggő szakaszait állíthattuk helyre.

Következő táblázatunk a Zalka Antifonále rekonstruálható ádventi tételrendjét szemléleti.

A töredékeken fennmaradt zsolozsmaanyagot „virtuálisan” három helyen egészítettük ki, ezeket a táblázatban sötétebb színnel jelöltük:

1) Az első ádventi vasárnap első vesperása a teljes középkori magyar hagyományban szinte emblematikusan az öt antifonából álló *A diebus antiquis* sorozattal kezdődött.¹⁵ Mivel az 5188. számú modori töredék megőrizte a sorozat negyedik és ötödik darabját (*Maria dixit putas, Respondit angelus*) – s így feltételezhetjük, hogy egyike volt az antifonále első lapjainak –, biztosak lehetünk abban, hogy a Zalka Antifonále hajdan a teljes ciklust tartalmazta.

2) Hasonló megfontolásból döntöttünk az első vasárnapi laudes kiegészítése mellett: ebben az esetben ráadásul három összefüggő modori töredék (571, 3121, 5189) tartotta fenn a laudes három kis antifonáját, Benedictus-antifonáját s az azt követő prima kezdőtételét. Mivel az európai zsolozsma klasszikus rétegébe tartozó, mindenütt azonos összeállítású tételsoráról van szó,¹⁶ a modori töredékeken fennmaradt nagyobbik feléből teljes biztonsággal következtethetünk annak hiányzó elejére.

3) Az első ádventi matutinum első rezponzóriuma (*Aspiciens a longe*) ugyancsak az egyetemes európai készlet darabja, mely különleges, kitértetett helyzetéből fakadóan nem egy, hanem három verzussal szerepel valamennyi zsolozsmakódexben. Sem a Zalka-törzskézirat, sem a töredékek nem őrizték meg a rezponzóriomot. A 3119. számú modori töredéken fennmaradt azonban harmadik verzusának néhány szó- és dallamfoszlánya – *Tollite p[ortas principies] vestras et elevamini* –, amelynek alapján biztosra vehetjük, hogy az antifonále eredetileg a teljes darabot tartalmazta.

ünnep	liturgikus hely	incipit
1D	V1 a1 V1 a2 V1 a3	<i>A diebus antiquis Dominum Salvatorem Gabriel angelus</i>

¹⁵ Dobszay László, *CAO-ECE V/A Esztergom / Strigonium (Temporale)* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2004), 47, 62–63; Kovács Andrea, *CAO-ECE VI/A Kalocsa – Zagreb (Temporale)* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2008), 40, 48; uő., *CAO-ECE VII/A*, 44, 62–63.

¹⁶ Dobszay, *CAO-ECE V/A*, 64.

1D	V1 a4 V1 a5	<i>Maria dixit Respondit angelus</i>
1D	N1 R1 N1 V1/1 N1 V1/2	<i>Aspiciens a longe Quique terrigenae Qui regis Israel</i>
1D	N1 V1/3	<i>Tollite portas</i>
1D	N2 R2 N2 V2	<i>Salvatorem expectamus Preoccupemus faciem</i>
1D	N2 V2 N2 R3	<i>Preoccupemus faciem Audite verbum</i>
1D	L a1 L a2	<i>In illa die Iucundare filia</i>
1D	L a3 L a4	<i>Ecce Dominus veniet Omnes sitiientes</i>
1D	L a4 L a5	<i>Omnes sitiientes Ecce veniet propheta</i>
1D	L Ab I a	<i>Spiritus Sanctus in te Scientes quia</i>
1f2	I a I r	<i>Salvatorem expectamus Christe fili</i>
1D	N2 R1 N2 V1	<i>Ave Maria gratia plena Quomodo fiet istud</i>
2D	N2 V1 N2 R2 N2 V2	<i>Ecce Dominus in Ecce veniet Dominus Et dominabitur a mari</i>
2D	N2 R2 N2 V2	<i>Ecce veniet Dominus Et dominabitur a mari</i>
2D	N2 R3 N2 V3 N3 R1	<i>Sicut mater consolatur Dabo in Syon salutem Jerusalem plantabis</i>
3D	N2 R1 N2 V1 N2 R2	<i>Egypte noli flere Ecce dominator Prope est ut veniat</i>

Bár az ádventi noktornusok rezponzóriumbrendje Európa-szerte nagyrészt egységes, mindenütt találunk apró, az adott térségre, egyházmegyére jellemző változatokat. Ezek olykor nemcsak az ismert tételek elrendezését, sorrendbe állítását, hanem magát a tételválasztást is érintik. Így az erdély-váradi hagyományba tartozó zsolozsmaforrások kivétel nélkül a *Praeoccupemus faciem* verzust kapcsolják az első ádventi vasárnap második noktornusának *Salvatorem expectamus* rezponzóriumához.¹⁷ Ezzel a választással egységesen elkülönülnek az esztergomi fővonal rendjétől, mely ugyanezt a rezponzóriumbot a *Sobrie juste et pie* verzussal társítja.¹⁸ A modori 3120. számú töredék szerencsés módon éppen ezt a sajátos „váradi” tételválasztást dokumentálja: a csonka fölión a *Salvatorem expectamus* rezponzóriumb *clarita[tis sue]* zárószakaszának szöveg- és dallamtörmeléke maradt fenn, amely után a verzus díszes *P* iniciáléja *s* a verzusszöveg [*ei*u]s in confe[ssione] torzója olvasható.

Az erdély- váradi zsolozsmahagyomány ádventi tételrendjének következő sajátos elemét tartotta fenn az egyik győri töredék. A csonka, ráadásul középen kettészakított fölión ezúttal a harmadik vasárnapi második noktornus kezdő rezponzóriuma (*Egypte noli flere*) olvasható a hozzá tartozó *Ecce dominator Dominus* verzus zárószóval és a repetendával. A verzusválasztás ismét provenienciameghatározó jelentést hordoz: az *Ecce dominator* az erdélyi-váradi forrásokban az esztergomi *Ecce veniet Dominus* helyén áll.¹⁹

¹⁷ Kovács, *CAO-ECE VII/A*, 62.

¹⁸ Dobszay, *CAO-ECE V/A*, 62.

¹⁹ Dobszay, *CAO-ECE V/A*, 74; Kovács, *CAO-ECE VII/A*, 72.

Nem kevésbé tanulságos a következő példa. Az 5189. számú modori töredéken a *Spiritus Sanctus in te descendet* antifona vége olvasható – *...habebis in utero...dei alleluia* –, mely után jól látszik a *Benedictus* canticum incipitje és fölötte a 8. tónusú zsolnárdifferencia. Ebből könnyen azonosíthatjuk az antifona liturgikus helyét: egy laudest lezáró Benedictus-antifonáról van szó. A darab szövege egyértelművé teszi, hogy az adventi időszak első vasárnapi laudeséről van szó, hiszen a *Spiritus sanctus in te descendet* nemcsak a szűkebb közép-európai, hanem a teljes európai zsolozsmahagyományban csaknem kizárólag az advent első vasárnapi laudes Benedictus-antifonája. Ebből a szempontból tehát a Zalka-töredék nem okoz különösebb meglepetést. Annál meglepőbb a folytatás. A Benedictus-antifona után ugyanis a *Scientes quia* szöveget olvassuk, amely egy másik adventi antifóna szövege (*Scientes quia hora est iam nos de somno surgere...*). Ez az antifóna ugyancsak széles körben ismert, de nem ezen a liturgikus helyen. A közép-európai forrásokban – beleértve az esztergomiakat is – ezzel az antifonával rendszerint az adventi matutinum valamelyik noktornusában találkozunk. A három noktornus mindegyike egy-egy antifonával indul, az esztergomi hagyományban ezt a hármast a *Hora est - Scientes - Nox praecessit* sorozat alkotja.²⁰ Mai tudásunk szerint az egyetlen olyan zsolozsmarend, ahol ez nem így van, az *erdély-váradí*. Az ebbe a körbe tartozó breviáriumok antifónarendje az adventi matutinumban a *Hora est – Nox praecessit – Betlehem non est* hármast.²¹ A hiányzó *Scientes quia hora est* pedig a matutinumból átkerült a nappali kis órák élére, a laudes után következő primába.²² Ezen a helyen, a laudes Benedictus-antifonája után, a prima kezdőtételének helyén találjuk a modori Zalka-töredéken is.

A temporale vizsgált töredékei egyfelől megerősítik hovatartozásukat a váradí székesegyház egykori antifonáléjához, másfelől újabb adatokkal támasztják alá a kódex által képviselt délkelet-magyarországi térség középkori zsolozsmahagyományának sajátos arculatát. Az egyetemes európai törzskészlet mellett éppúgy fenntartották a mindhárom magyar rítusterületet átfogó, Dobszay által „összmagyar”nak nevezett repertoár²³ egy-egy jellegzetes elemét (A *diebus antiquis* antifónasor), mint a régió különleges, az officium összeállításában, tételeinek funkcionális elrendezésében megmutatkozó egyedi vonásait.

Míg a modori töredékek kizárólag a Zalka Antifonále temporaléjának részeit őrizték meg, a győri anyagból a sanctorale néhány zsolozsmájáról is hírt kapunk. A későbbi nyomtatványok, levéltári iratok borítójául szolgáló, olykor azok kötését és gerincét erősítő méretre szabdalt föliódarabok, -csíkok jóval rosszabb állapotban maradtak fenn, mint a modori fragmentumok, s az eredeti zsolozsmákból többnyire csupán egy-két tétel-töredéket őriztek meg. Ezeket egymás mellé állítva néhány esetben mégis összefüggő zsolozsmarészeket tárhattunk föl, kulcsfontosságú zsolozsmák jelenlétét igazolhattuk, sőt, egy-egy zsolozsmahóra csaknem teljes anyagát rekonstruálhattuk.

Következő táblázatunkban összefoglaljuk a törzskézirat sanctoraléjának zsolozsmáit, kiegészítve a győri töredékeken fennmaradt officiumokkal. E helyütt pusztán a zsolozsmák előfordulását rögzítjük, ünnepmegjelöléssel és incipittel azonosítva a ciklusokat, tekintet nélkül azok ténylegesen fennmaradt tartalmára.²⁴

²⁰ Dobszay, *CAO-ECE V/A*, 62–64

²¹ Kovács, *CAO-ECE VII/A*, 62.

²² Kovács, *CAO-ECE VII/A*, 64.

²³ Dobszay, *Corpus Antiphonarum*, 51–59.

²⁴ A törzskódex sanctoraléjának 19 zsolozsmája közül mindössze három maradt fenn hiánytalanul: Szt. Márta / *Iocundetur in hoc solemnio*, Augustinus / *Letare mater nostra*, Decollatio Iohannis Bapt. / *Arguebat Herodem*.

katalógusszám	ünne ²⁵	zsolozsma
Gy 65	Mathias ap.	<i>Ave lux et decus</i>
Gy 67	Commune ss. TP	<i>Beatus vir qui metuit</i>
Gy 65	Philippus / Iacobus	<i>Non turbetur cor</i>
Gy 65	Sigismundus	(rubrika)
Gy 65	Inventio Crucis	<i>Lignum vite in cruce tua</i>
Gy Törzskézirat	Iacobus	<i>O beate Iacobe apostole</i>
	Anna	<i>Caeleste beneficium</i>
	Martha	<i>Iocundetur in hoc solemnio</i>
	Vincula Petri	(rubrika)
	BMV de Nive	<i>Ab eterno ordinata</i>
	Transfiguratio	<i>Sunt de hic stantibus</i>
	Laurentius	<i>Levita Laurentius</i>
	Tyburtius	<i>Inclytus martyr Tiburtius</i>
	Hyppolitus	<i>Oravit sanctus Hyppolitus</i>
	Stephanus rex	<i>Confessor Christi Stephane</i>
	Bartholomaeus	<i>Quando Waldach corruisset</i>
	Augustinus	<i>Letare mater nostra</i>
	Decollatio Johannis Baptistae	<i>Arguebat Herodem</i>
	Nativitas BMV	<i>Nativitas tua</i>
	Exaltatio Crucis	<i>Sanctifica nos Domine</i>
	Mauritius	<i>O vere sancti milites</i>
	Cosmas/Damianus	<i>Cosmas et Damianus</i>
	Michael	<i>Excelsi regis filium</i>
Gy 65	Michael	<i>Excelsi regis filium</i>
Gy Törzskézirat	Hieronymus	<i>Fulsit splendor firmamenti</i>
Gy 65	Gallus	<i>Venerabilis Gallus</i>
Gy 68	Omnes sancti	<i>Gaudent in celis</i>
Gy 66	Caecilia	<i>Virgo gloriosa semper</i>

A Zalka Antifonále győri töredékei csaknem kivétel nélkül az eredeti kódex eddig dokumentálatlan officiumairól adnak hírt; a kivételt a Mihály-zsolozsma két tételét tartalmazó töredék jelenti, mely csupán kiegészíti a törzskéziratban fennmaradt *Excelsi regis* zsolozsmát.

[A vizsgált anyag e](#)

[Emellett a vizsgált anyag nagy része](#) olyan, általánosan elterjedt officiumok előfordulására derített fényt, amelyekről hiányuk ellenére is joggal feltételezhettük, hogy szerepeltek az eredeti kéziratban: ~~(többek között~~ Fábrián és Sebestyén, Fülöp és Jakab, Mindenszentek, [Cecília](#) zsolozsmái) [az európai zsolozsmakészlet alaprétegébe tartoztak, s néhány véletlenszerű módosulástól eltekintve összetételükben sem tapasztalunk jelentős változást.](#)

Több figyelmet érdemel a Gallus-história, amely a győri töredékanyagban matutinumának három tételével jelenik meg.²⁶ A délnémet bencés (St. Gallen-i) hagyományban gyökerező *Venerabilis Gallus* zsolozsma csupán járulékos szerepet tölt be az esztergomi forráskörben: mindössze néhány, túlnyomórészt a fővonalon kívül eső peremvidéki breviáriumban bukkan föl.²⁷ Egybehangzóan tartalmazzák viszont az erdélyi és

²⁵ Az ünnep / szentek nevét ezúttal rövidítés nélkül közöljük. Két ízben tettünk kivételt: Commune ss. TP = commune sanctorum in tempore paschali, azaz a húsvéti idő szentjeinek közös anyaga; Nativitas BMV = Szűz Mária születésének ünnepe.

²⁶ A matutinum 7. és 8. rezponzóriuma (*Electus Dei Gallus, Vir Deo plenus*), valamint a 7. verzusa (*Prepara in hoc loco*) maradt fenn töredékesen.

²⁷ A három esztergomi forrás mellett a zsolozsmát csaknem egyöntetűen tartalmazzák a szepességi és bártfai breviáriumok. A história forráshelyzetét a források pontos adataival lásd: Kovács Andrea, *CAO-ECE V/B Esztergom / Strigonium (Sanctorale)* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2006), 188, tételrendjét uo., 268–269, 299–300.

váradai breviáriumok,²⁸ a história e regionális beágyazottságát a Zalka Antifonále győri Gallus-töredéke is megerősíti. Nem zárhatjuk ki azonban, hogy e regionális beágyazottság késői keletű, s csupán a história magyarországi életútjának másodlagos fejleményeként alakult ki. A Gallus-officium késő középkori magyarországi forráshelyzete – szórványos előfordulása az esztergomi forráskörben, többé-kevésbé következetes megjelenése az ezen kívül eső peremvidékeken, illetve rítusterületeken – ugyanis arra utal, hogy átvételére már a magyarországi liturgia kezdeti korszakában sor került.²⁹ A kezdetben talán szélesebb körben ismert zsoltosma a későbbi, reformokkal is szabályozott fejlődés során kiszorult a liturgia fő irányvonalából, s nyomát csupán az ezen kívül eső hagyományok, források őrizték meg. Ha föltevésünk helytálló, a váradai Gallus-históriában így nem a délkeleti térség regionális, hanem az összmagyarországi zsoltosmakészlet archaikus elemét láthatjuk.

Igazi meglepetéssel szolgál a táblázatunk első helyén megjelenő Mátyás-officium. Ugyanakkor kevésbé ismert ciklusok szokatlan, az adott térségben egyenesen meghökkenítő jelenlétéről is tudósítanak. Mátyás apostol saját históriája például mind a magyar liturgikus forrásokban, mind a tágabb közép-európai térségben a ritkaságok közé tartozik; mi több, sem az erdélyi, sem a váradai breviáriumok nem tartalmazzák. Újabb kutatások a história két megjelenésformáját tárták föl:³⁰ a trieri egyházmegyében honos *Universa plebs fidelis*, valamint a prágai *Ave lux et decus* ciklusokat, melyek nemcsak kezdőtételükben, hanem laudeseik antifónakészletében is alapvetően különböznek egymástól (lásd a következő táblázatot). A középkori magyar források közül mindössze két szepességi breviárium³¹ tartalmazza a zsoltosmát, mindkettő egybehangzóan annak trieri változatát. Annál meglepőbb, hogy a Zalka Antifonále győri töredékanyagában található összesen hét csonka negyed-fölió³² a Mátyás-história másik, prágai redakciójának tételeit őrizte meg. A fölszabdalt pergamendarabokból ugyanis többek között szerencsére éppen a kulcsfontosságú laudes antifónái állíthatók össze:³³ a sorozat harmadik darabja (*Oportet ergo ex hiis*) teljesen, a negyedik (*Statuerunt duos Joseph et Mathiam*) pedig mintegy kétharmad részben rekonstruálható, s általuk a prágai Mátyás-laudes egyértelműen azonosítható.

de S. Mathia / antiphonae in laudibus

	Zalka-töredék	Prága	Szepes / Trier
L a1		<i>Surgens Petrus in medio</i>	<i>Decorem indutus</i>
L a2		<i>Fiat commoratio eius</i>	<i>Introiens in</i>
L a3	<i>Oportet ergo</i>	<i>Oportet ergo</i>	<i>In terra deserta</i>
L a4	<i>Statuerunt duos</i>	<i>Statuerunt duos</i>	<i>Benedicite spiritus</i>
L a5		<i>Dederunt sortes eis</i>	<i>Laudet Deum omnis</i>
L Ab		<i>Confitebor tibi Domine</i>	<i>In corona stellarum</i>

²⁸ Kovács, *CAO-ECE VII/B*, 118–119.

²⁹ Ezt támasztja alá a história előfordulása a 12. század elején készült Codex Albensiben és a legkorábbi, a 13. századból származó esztergomi breviáriumban is (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica MR 67). Falvy Zoltán—Mezey László, *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Monumenta Hungariae Musica I (Budapest: Akadémiai Kiadó, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1963), f. 123–125.

³⁰ Czagány Zsuzsa, „Prágai tételek Trierben vagy trieri tételek Prágában? Mátyás apostol középkori históriája”, in *Zenitudományi dolgozatok 2006–2007*, szerk. Sz. Farkas Márta (Budapest: MTA Zenitudományi Intézet, 2007), 9–18.

³¹ Breviarium Scepusiense saec. 14–15., Alba Iulia R. III. 94; Diurnale Scepusiense saec. 15., Alba Iulia R. II. 125). Kovács, *CAO-ECE V/B*, 201–203.

³² Leírásukat lásd: Vizkelety (Hrsg.), *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente*, Nr. 65, 86–87; Szendrei, *A magyar középkor*, F 653.

³³ A laudes-antifónák mellett a töredékeken a Mátyás-história matutinumának néhány antifónája és responzóriuma olvasható. Vö. Vizkelety (Hrsg.), *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente*, 86–87.

A két magyarországi lelőhely – a két szepességi breviárium, illetve a Zalka Antifonále – tehát a Mátyás-história két eltérő megjelenésformáját tartotta fenn. Feltételezésünk szerint nem egy, hajdan szélesebb körben elterjedt, majd onnan kikopott, s a peremterületekre visszazorult hagyományelemről van szó, amint azt a Gallus-officium esetében feltételeztük, hanem két eleve különálló folyamatról, melynek eredményeként a Mátyás-zsolozsma két redakciója – feltehetőleg művelődéstörténeti pillanatfelvétélként – egymástól függetlenül talált otthonra két eltérő szociokulturális közegben.

A Zalka Antifonále Mátyás-históriája így a kódex cseh vonásait gyarapítja; abba a „külső” rétegbe sorolható, amelyet számos apró, a tételkészlet összeállításában és a dallamválasztásban megmutakozó jellegzetesség mellett a leglátványosabban Szent Márta *Lucundetur in hoc solemnio* rímes officiuma képvisel.³⁴

Óvatos feltételezésünk szerint ezt a „cseh réteget” erősíti az a rubrika is, amely a májusi sanctorale nyitózsolozsmáit tartalmazó győri töredéken maradt fenn. A rubrika szövege a következő:

[...] *Ja sancti Sigismundi h[...] in ultima parte.*

A szöveg nyilvánvalóan a május 2.-án tartott Sigismundus-ünnepre s annak zsolozsmájára vonatkozik. A burgundiai vértanú-király emléknapja a középkori magyar liturgikus hagyományban nem tartozott a kiemelt ünnepek közé, s jóllehet neve föl-fölbukkan a liturgikus források kalendáriumaiban (ellenőrizni!!!), kidolgozott zsolozsmáját a kódexek főszovegében többnyire hiába keressük.³⁵ Nem találjuk nyomát sem az esztergomi főforrásokban, sem az erdélyi-váradai hagyományt képviselő breviáriumokban. Saját officiummal ünnepelték viszont Prágában, ahol ereklyéinek megérkezését követően IV. Károly kezdeményezésére 1366-ban zsinati határozatban döntöttek ünnepe megtartásáról s emelték a nemzeti szentek sorába.³⁶ Az ünnepre készült *historia propria* (*O beate Sigismunde*) csaknem valamennyi, 1366 után keletkezett prágai zsolozsmaforrásban megtalálható.³⁷ A Zalka Antifonále töredékesen fennmaradt rubrikaszövege arra utal, hogy a Sigismundus-história eredetileg nem szerepelt a kódex májusi zsolozsmái közt, megszokott helyén, a Fülöp / Jakab és Inventio Crucis tételsorai között. Viszont – feltéve, hogy helyesen értelmezzük a szöveget – a história az antifonále utolsó szakaszában, talán utolsó kötetében, utólagos betoldásként mégis helyet kapott. Mindez természetesen csak következtetésen alapul, hiszen – minthogy az officiumból eddig egyetlen tétel sem került elő – nem tudjuk biztosan, vajon a rubrikaszöveg valóban egy saját Sigismundus-históriára utal-e, mint ahogy azt sem, hogy ez a história az *O beate Sigismunde* prágai ciklus volt-e. Azt is csupán feltételezhetjük, hogy kihagyása a korpuszból, illetve bejegyzése a kódex utolsó részébe nem pusztán a másoló

³⁴ Zsuzsa Czagány, *Historia de sancta Martha hospita Christi, redactio Bohemica. Ein spätmittelalterliches Reimoffizium in seiner böhmischen Überlieferung*. HISTORIAE. Wissenschaftliche Abhandlungen / Musicological Studies (Ottawa: Institute of Mediaeval Music, 2004).

³⁵ Tudomásunk szerint az egyetlen középkori magyarországi forrás, mely teljes saját Sigismundus-históriát tartalmaz, a már említett szepességi breviárium: Breviarium Scepusiense saec. 14–15., Alba Iulia R. III. 94; A Mátyás-história kapcsán említett másik, ugyancsak szepességi diurnále (Alba Iulia R. II. 124) Sigismundus-zsolozsmája csupán az első vesperás és a laudes tétéleiből áll. A históriák pontos összeállítását lásd: Kovács, *CAO-ECE V/B*, 205–206, 269.

³⁶ Czagány Zsuzsa, *CAO-ECE III/B Praha (Sanctorale, Commune sanctorum)* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2002), 55–56.

³⁷ Czagány, *CAO-ECE III/B*, 67, 90–91. Táblázatos kimutatást közöl az ünnep kalendáriumi megjelenéséről a cseh mise- és zsolozsmaforrásokban Michal Dragoun, „Neznámé články synodálních statut pražské arcidiecéze?” Ivan Hlaváček—Jan Hrdina (szerk.), *Facta probant homines*. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Zdeňky Hledíkové (Praha: Scriptorium, 1998), 150–164.

feledékenységéből adódott, hanem tudatos döntés eredménye volt, mely így a kódex sajátos kettős arculatának újabb kézzelfogható bizonyítékát adja kezünkbe.

Mint ahogy azt bevezetőnkben elmondtuk, s amit a két vizsgált töredékcsoport egyes darabjai is megerősítettek, a Zalka Antifonále zsolozsmakészletét legalább két irányból közelíthetjük meg. (1) Egyfelől, mint a váradi székesegyház reprezentatív karkönyvét, amely a középkori váradi zsolozsmarítust, s – zenei kódex lévén – annak dallamhagyományát rögzíti. A liturgikus repertoár bemutatott apró elemei, a tételválasztásban s a készlet összeállításában jelentkező, olykor alig feltűnő variánsai nemcsak az antifonále váradi beágyazottságát igazolják, hanem magának a váradi zsolozsmahagyománynak a többi magyarországi tradícióhoz képest megmutatózó önállóságát is megerősítik. Ez az önállóság ugyanakkor csupán a középkori magyarországi viszonylatban érvényesül, azaz olykor csak az esztergomi és / vagy kalocsa-zágrábi hagyománykör szokásrendjétől különbözik. Ha az eltéréseket, a „váradi”, ill. „délkeleti regionális” különlegességeket tágabb európai viszonyrendszerbe helyezve vizsgáljuk, azt látjuk, hogy nagy részük általánosabb, a közép-európai térségre jellemző megoldásokkal rokonítható. Ebből következően – ahogy arra a Gallus-officiumnál utaltunk – az önállóság, a regionális meghatározottság olykor csupán látszólagos; valójában egy archaikus készlet elemeinek regionális továbbélését tanúsítja.

2) Nem kevésbé érdekes, bár gyökeresen eltérő megközelítést igényel a kódex másik oldala, cseh befolyásról árulkodó rétege. Ebben a rétegben túlnyomórészt a sanctorale látványos, jól megragadható egyéni vonásaival – későközépkori rimes törtérelmével – találjuk szemben magunkat (pl. a győri töredékek Mátyás-tételei, a Sigismundus-officium feltételezett jelenléte), amelyek az összmagyar középkori zsolozsma korpuszában valóban különlegességeknek, a szubsztanciához képest akcideneciának számítanak, ugyanakkor a 15. század végi művelődéstörténeti kapcsolatok pillanatfelvételeinek eleven, a kutatás számára igen vonzó bizonyítékai.

Jelen tanulmányunkkal s az ennek háttérében folyó munkánkkal e kettős kutatási irány mentén kívánunk haladni; szándékunk szerint e párhuzamos megközelítéssel és komplex szemléletmóddal jutunk el egyfelől a kézirat kultúrtörténeti beágyazottságának föltárásához, másfelől a középkori magyarországi zsolozsmahagyomány mélyrétegéhez. Ahhoz a sokszínű, változatgazdag, több irányból érkező hullámokat befogadó és asszimiláló őshagyományhoz, amelynek föltárásán Dobszay László is fáradozott.